

РОЗДІЛ 4 ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

УДК 904(477.82)''0/3'':930.2(=161.2)

А. Пословська

ІСТОРІЯ ВОЛИНИ РИМСЬКОГО ЧАСУ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ (АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ)

Стаття присвячена реконструкції історії Волині у першій половині I тис. н. е. на основі археологічних пам'яток вельбарської культури. Співвідношення писемних та археологічних джерел дозволяє вважати готів носіями цієї культури. Показано, як змінювалась уява про носіїв вельбарських пам'яток Волині в залежності від результатів археологічних розкопок на могильниках чи поселеннях упродовж XX ст.

Ключові слова: вельбарська культура, археологічні джерела, готи, Волинь.

The article is devoted to reconstruction of the history of Volyn in the first half of the I-st thousand B.C. on the basis of archaeological monument Wielbark culture. The correlation of written and archaeological sources allows considering the Goths as the bearers of this culture. It is shown how was the Goths imagination of Wielbark monuments of Volyn changing depending on the results of archaeological excavations in settlements or cemeteries during the XX century.

Key words: Wielbark culture, archaeological sources, Goths, Volyn..

Деякі проблеми етнокультурних процесів Волині та етнічна приналежність археологічних пам'яток залишаються актуальними до сьогодні. Перша половина I тис. н. е. пов'язана з періодом великого переселення народів. Наприкінці II – першої половини III ст. н. е. на території Східної Європи з'являються східногерманські племена, до яких належать носії пшеворської та вельбарської археологічних культур. У цей період історія Волині пов'язана зі східногерманськими племенами. У дослідженні розглядаємо лише основні праці археологів, що висвітлюють результати досліджень пам'яток вельбарської культури на Волині.

Мета роботи – показати як змінювалась уява про носіїв вельбарських пам'яток Волині в залежності від ступеню їх дослідження та введення до наукового обігу отриманих археологічних джерел.

Носіями вельбарської культури були готи. Як зазначає А. Коковський, Маркоманські війни та переселення готських племен стали причиною руху значних мас населення у Європі, результатом яких стало перемішування різних племен [10, с. 73]. Найраніші пам'ятки вельбарської культури на Волині датуються останньою чвертю II ст., а найпізніші – кінцем IV ст. Як зазначав Д. Козак, до появи готів на Волині мешкали носії пам'яток зубрицької культури, які належали до венецького масиву. А в останній чверті II ст. волинські пам'ятки зубрицької культури раптово припинили своє існування і змінилися поселеннями вельбарської культури [9, с. 86].

Історія готів, територія їх розселення, відносини з сусідами, побут та інші сторони життя відображені у багатьох писемних античних джерелах. Одним із основних джерел про готів є праця Йордана «Про походження та діяння гетів». Автор називає готів гетами, вважаючи готів нащадками племені гетів. Згідно з Йорданом зі Скандзії вийшли племена готів і заснували своє поселення – Готискандза [2, с. 70]. Тобто територія поширення вельбарської культури збігається з рухом готів зі Скандинавії та їх поселенням під назвою Готискандза. Йордан використовував записи Птолемея, який виділяв чотири острови біля Кімварського (суч. Ютландського) півострова, називаючи їх Скандіями [2, с. 190]. Тацит описує походження германців, їх побут, вірування і часто не вирізняє найдавніших слов'ян від загалу германських племен [19]. Прокопій Кесарійський в своїй праці «Війна з готами» підкреслює контакти готів зі слов'янами [17].

Археологічні джерела підтверджують існування на Волині племен готів, які відповідають по всій території свого поширення ареалу вельбарської культури, а також доповнюють дані писемних джерел та дозволяють по-новому оцінити ці археологічні пам'ятки. На їх основі простежимо як змінювались уявлення про носіїв вельбарських пам'яток на Волині, їх зв'язок із сусідніми племенами.

Назву культури запропонував польський дослідник Р. Волонгевич за могильником у Вельбарку. На території Волині пам'ятки вельбарської культури почали досліджуватись з 1940-х рр. Це були розкопки селища вельбарської культури на поселенні Вікниці Великі Тернопільської обл., проведені М. Смішком.

Перший вельбарський могильник на Волині був досліджений М. Смішком та І. Свешніковим поблизу с. Дитиничі Рівненської обл. Частково цей могильник досліджував також В. Ауліх. Цей могильник є однією з найповніше вивчених пам'яток вельбарської культури на Волині. Хоч могильник синхронний черняхівській культурі, проте він германський. М. Смішко та І. Свешніков відзначили, що аналіз речового інвентарю свідчить про інший характер пам'ятки, на відміну від волинських пам'яток пшеворського і черняхівського типів [18, с. 112]. На цій підставі можна вважати, що у першій половині IV ст. н. е. на Волині з'явилась нова етнічна група – вихідці з південно-східної частини Прибалтики. Результатом археологічних досліджень цієї пам'ятки стала також точка зору про гепідську належність могильника у Дитиничах [18, с. 111].

Безкурданний могильник Брест-Тришин, який належить до вельбарської культури, розкопував Ю. Кухаренко. Щодо етнічної приналежності могильника Брест-Тришин, то дослідник вважає, що це готський пам'ятник, проте під готами розуміє не лише самих готів, але й інші східногерманські племена, зокрема, гепідів [13, с. 76]. Поховальний інвентар має схожі риси з могильниками Північно-Східної Польщі, а також з похованнями пам'ятки Лепесівка. Археологічні дослідження у Дитиничах та Брест-Тришин суттєво вплинули на вивчення германської проблематики на Волині. Ці, а також подібні до них пам'ятки, почали називати пам'ятками типу Дитиничі-Тришин та обґрунтовано пов'язувати з германцями.

Ю. Кухаренко проводив дослідження також на могильнику в Любомлі Волинської обл., поховання якого датуються кінцем II – першою половиною III ст. н. е. Основними для датування є фібули. За речами і особливостями поховального обряду археолог відніс безкурданний могильник до пам'яток вельбарської культури [16, с. 182-183]. До вельбарської культури належить також досліджений Ю. Кухаренком могильник біля с. Машів, що в двох кілометрах від Любомля [16, с. 183]. Розкопки на могильниках у Любомлі та Машеві проводив також В. Баран.

Характеризуючи так звану волинську групу полів поховань, Ю. Кухаренко виділив пам'ятки кінця II–III ст., які відніс до мазовецько-волинської групи. Ці пам'ятки займають проміжне становище між нижньовіслянською (гото-гепідською) і черняхівською культурою [12, с. 58]. Ю. Кухаренко вважав, що готські старожитності прийшли на зміну пам'яткам зарубинської культури, а також, що зарубинські пам'ятки Полісся та Волині існували до II ст. н. е. [14, с. 19]. Пізніше Ю. Кухаренко підкреслює, що завершальною стадією розвитку вельбарської культури є черняхівська культура [13, с. 75].

Як зазначає В. Баран, виявлення на Волині пам'яток вельбарської культури, пов'язаних з германськими племенами готів, підірвало концепцію готської належності черняхівських пам'яток. Незважаючи на синхронність обох культур, у ліпній кераміці і певною мірою у поховальному обряді та житловому будівництві простежуються зримі, що підтверджує те, що це були дві різні етнокультурні групи. Як зазначає В. Баран, готи принесли на Волинь самобутню культуру і лише у Північному Причорномор'ї вступили у контакт з черняхівськими племенами [1, с. 180].

З 1980-х рр. широкомасштабні дослідження на вельбарських пам'ятках у селах Боратин, Баїв, Загаї, Хрінники проводив Д. Козак. Дослідник проаналізував попередні результати археологічних розкопок на волинських пам'ятках римського часу. Пам'ятки типу Дитиничі-Тришин, так як і Ю. Кухаренко, відніс до вельбарської культури.

Важливим для дослідника було питання етнічної належності пам'яток вельбарської культури. Д. Козак порівняв матеріальну культуру вельбарських племен України з вельбарськими пам'ятками Польщі. На відміну від останніх, на пам'ятках вельбарської культури з території України, дослідник виділив значно сильніші елементи пшеворської культури та наявність потужних елементів черняхівської культури [5, с. 8]. Зокрема, на основі аналізу керамічного матеріалу з трьох виділених типів горщиків вельбарської культури один має аналогії у пшеворській культурі пізньоримського часу. Наприклад, на селищі у Боратині пшеворські посудини становлять 22 % [6, с. 101]. Черняхівські риси простежуються у похованнях із труполокладанням на вельбарських пам'ятках, у деяких знахідках, пов'язаних із землеробством і домашніми ремеслами [6, с. 103].

Важливими були розкопки на могильнику в с. Баїв Луцького р-ну Волинської обл., якими керували В. Петров і А. Калішук. Цікаво, що у дослідженні могильника у Баєві брав участь тодішній аспірант Інституту археології АН СРСР М. Щукін. Результати цих досліджень опублікував Ю. Кухаренко [11]. Археологічні джерела свідчать, що поховання були здійснені в IV ст. н. е. Д. Козак на основі матеріалів з могильника в Баєві зробив висновок, що до вельбарських обшин у IV ст. увійшли групи черняхівського населення з сильними проявами впливів сарматської культури [5, с. 8].

На думку Д. Козака, археологічні матеріали свідчать про заміну зубрицьких пам'яток (венедів) старожитностями вельбарської культури (готами). Дослідник наводить приклад, що в Боратині зубрицький шар перекритий вельбарським, а зубрицькі об'єкти житлами вельбарської культури [6, с. 126].

В останній чверті II ст. пам'ятки вельбарської культури розміщувались на Волині та Поділлі. В Середньому Подніпров'ї вельбарські пам'ятки належали до другої половини III ст. та існували у складі черняхівської культури. На основі цього Д. Козак зробив висновок, що германські племена зробили тривалу зупинку на Волині і Поділлі, витіснивши звідти місцеве давньослов'янське населення [5, с. 9-10].

Як вважав Д. Козак, з кінця II ст. північними і східними, а, очевидно, і південними сусідами слов'янських племен Прикарпаття стали східногерманські племена готів та гепідів. Вони витіснили слов'янське населення з Волині і з Південного Побужжя у Подністров'я, а також у східні та південні регіони України (Середнє Подніпров'я, Буджацький степ) [3, с. 152]. У контексті даного дослідження важливим є висновок Д. Козака про те, що у матеріальній культурі слов'ян Подністров'я відсутні будь-які елементи вельбарської культури – культури готів і навпаки, на вельбарських пам'ятках поки-що немає слідів слов'янської культури [3, с. 152]. Такий факт може свідчити про відсутність дружніх відносин між германськими племенами та слов'янською людністю.

У своїх дослідженнях Д. Козак приділяв значну увагу питанням взаємозв'язків племен вельбарської культури з сусідніми групами населення. Свідченням таких взаємозв'язків є капище готів, досліджене на поселенні вельбарської культури біля с. Хрінники Демидівського р-ну Волинської обл., де знайдено унікальну бронзову фігурку божества Сарапіса, що є прикладом впливу античної культури на мешканців Волині [4]. У капищі у Хрінниках здійснювались жертвоприношення тварин і людей на честь германських богів. Аналогів в Україні цій культовій споруді немає. Усі відомі на сьогодні давньогерманські культові об'єкти відрізняються від капища, виявленого у Хрінниках [7, с. 38]. Як зазначає Д. Козак, спочатку пам'ятка була рядовим поселенням готів, а з середини III ст. н. е. вона перетворюється у великий міжплемінний торгово-ремісничий та культовий осередок готського народу, який проживав у басейні р. Стир, а можливо й більш широких територій [8, с. 341].

Слід відмітити, що Хрінники є унікальною пам'яткою для історії не лише України, але й історії Європи. Такого скупчення об'єктів в одному мікрорегіоні немає. Також пам'ятка є дуже добре дослідженою пам'яткою, адже археологічні дослідження тут проводяться щороку впродовж 20 років.

Широкі дослідження поселення Д. Козаком підтвердили, що практично всі риси матеріальної культури вельбарських племен залишилися незмінними з кінця II до межі IV–V ст. Дослідник дійшов висновку, що з появою у другій половині III ст. черняхівської культури, вельбарська культура Волині практично не змінилася і зберегла риси попереднього часу [5, с. 13]. Такий висновок Д. Козака заперечує тезу Б. Магомедова про зміну населення Волині у середині III ст. н. е. Б. Магомедов вважає, що після переселення готів на південь (де вони створили черняхівську культуру) основними носіями вельбарської культури стали гепіди [15, с. 74]. В основу доказів бере ідею М. Щукіна про дві хвилі вельбарського руху на Волинь [21, с. 247].

В даному дослідженні слід враховувати і висновки М. Щукіна. Зокрема, дослідник вважає вельбарську культуру багатокомпонентним утворенням, таким чином відкидаючи суто готську, скандинавську приналежність її носіїв [20, с. 160]. Також М. Щукін зазначає, що дослідження могильників у Дитиничах та Брест-Тришин заперечило тезу про готську приналежність черняхівської культури [20, с. 158].

Волинські готи підтримували контакти з населенням римських провінцій. Відображенням цих зв'язків є готські скарби у Ласках, Борочичах, Бранах, Качині. Д. Козак провів сукупний розгляд цих скарбів із врахуванням даних етнокультурного розвитку України кінця римського часу і початку раннього середньовіччя [9]. Не вдаючись до детального опису готських скарбів, відзначимо, що їх специфікою є наявність надзвичайно дорогих і престижних для цього часу предметів з дорогоцінних металів, прикрас, грошей, медальйонів, кінської упряжі. Речі з цих скарбів датуються в межах IV – першої половини V ст. Д. Козак зазначав, що всі ці предмети були виготовлені у Римській імперії чи її провінціях або ж наслідували римські зразки [9, с. 82]. Наявність скарбів дозволяє припускати існування кількох соціальних категорій у носіїв вельбарської культури.

На думку Б. Магомедова ці скарби належать гепідам, бо готи в той період уже залишили територію Східної Європи. Проте Д. Козак вважає, що немає жодних підстав вважати, що скарби Волині початку V ст. належать гепідам [5, с. 14].

Речі з готських скарбів належать до однієї епохи і виконані в одному стилі, тому напевно до ховання скарбів спонукала якась масштабна подія. Шукаючи причини схову у землю скарбів, Д. Козак виділив два припущення. Авторство першого належить В. Кропоткіну, який вважає, що це відбулося у 375 р. під час вторгнення гунів у Східну Європу. Друге припущення висловив Я. Тейлар, який вважає, що це трапилося в середині 420 р. коли гунни почали пересуватися на Середній Дунай [9, с. 84]. Сам Д. Козак дотримується першого припущення, вважаючи, що причиною занепаду вельбарської культури була експансія гунів. Як стверджував Д. Козак, до періоду зариття скарбів готи вважали цю землю батьківщиною і не мали намірів залишати її. Бо якби це було не так, то готи втекли б разом з коштовностями [9, с. 88]. Археологічні дослідження вельбарських пам'яток на Волині Д. Козака дали змогу визначити хронологію германських пам'яток, характер соціальної організації та рівень господарського розвитку.

Таким чином, на основі археологічних досліджень М. Смішка, Ю. Кухаренка, В. Барана, Б. Магомедова, М. Щукіна, А. Коківського, Д. Козака, зроблені висновки, що відображають історію Волині римського часу. Не виключено, що вони ще не остаточні і будуть коригуватися. Проте археологічні джерела дають набагато краще розуміння цих історико-культурних процесів, ніж ми отримуємо із скупих писемних джерел.

Джерела та література

1. Баран В. Д. Давні слов'яни. / В. Д. Баран. – К. : Альтернативи, 1998. – 366 с. – (Україна крізь віки ; 3).
2. Йордан О проісходженіи и деяних гетов. Getica / Вступительная статья, перевод, комментарий Е. Ч. Скржинской. – Москва : Издательство восточной литературы, 1960. – 436 с.
3. Козак Д. Дуліби (пошуки генези) / Д. Козак // Минувле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20-23 січня 1998 р. / Відп. редактор Г. В. Бондаренко. – Луцьк : Надстир'я, 1998. – С. 151-154.
4. Козак Д. Н. Божество Сарапіс із поселення готів на Волині / Д. Н. Козак // Археологія. – 2006. – № 3. – С. 60-65.
5. Козак Д. Н. Вельбарська культура: готи чи гепіди? / Д. Н. Козак // Археологія. – Київ, 2002. – № 3. – С. 7-17.
6. Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині / Д. Н. Козак. – К. : Наук. думка, 1992. – 176 с.
7. Козак Д. Н. Капище готів на Волині / Д. Н. Козак // Археологія. – 2010. – № 3. – С. 34-47.
8. Козак Д. Торгово-ремінничий та культовий центр готів на Волині / Д. Н. Козак // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 20. НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича). – Львів, 2011. – С. 324-345.
9. Козак Д. Н. Готські скарби Волині початку раннього середньовіччя / Д. Н. Козак // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в І тисячолітті н.е. – Київ-Львів : РАС, 1999. – С. 80-93.
10. Коковський А. Дві битви за Грубешівську улоговину на схилку старожитності / А. Коковський // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2007. – Вип. 10. – С. 60-91.
11. Кухаренко Ю. В. Баївський могильник (За матеріалами розкопок В. П. Петрова і А. П. Каліщука) / Ю. В. Кухаренко // Археологія. – 1975. – № 18. – С. 51-61.
12. Кухаренко Ю. В. Вольнская группа полей погребений и проблема так называемой гото-гепидской культуры / Ю. В. Кухаренко // Краткие сообщения. Вып. 121. Проблемы изучения черняховской культуры. – Москва : Издательство «Наука», 1970. – С. 57-60.
13. Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин / Ю. В. Кухаренко. – М. : «Наука», 1980. – 126 с.
14. Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья / Ю. В. Кухаренко // Свод археологических источников. Вып. Д 1 – 29. – М., 1961. – С. 9-19.
15. Магомедов Б. В. Гепіди. Історичні відомості та археологічні реалії / Б. В. Магомедов // Археологія. – 2001. – № 2. – С. 70-74.
16. Остапюк О. Могильники вельбарської культури на території Любомльського району / О. Остапюк // Минувле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20-23 січня 1998 р. / Відп. редактор Г. В. Бондаренко. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 182-183.
17. Прокопий из Кесарии. Война с готами. Перевод с греческого С. П. Кондратьева. Вступительная статья З. В. Удальцовой. Ответственный редактор академик Е. А. Косминский. – М. : Издательство Академии наук СССР. – 1950. – 515 с.
18. Смішко М. Ю. Могильник III-IV ст. н. е. у с. Дитиничі Ровенської області / М. Ю. Смішко, І. К. Свешніков // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 1961. – Випуск 3. – С. 89-114.
19. Тацит. П. К. О проісходженіи германцев и местоположеніи Германии / Соч. в 2-х томах. – Л. : Наука, 1970. – Т. 1. – 443 с.
20. Щукин М. Б. Готский путь. Готы, Рим и Черняховская культура / М. Б. Щукин. – Санкт-Петербург : Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 576 с.
21. Щукин М. Б. На рубуже эр / М. Б. Щукин. – СПб. : «Фари», 1994. – 324 с.

УДК 94 (470+571) “1613/1614”

А. Малов

ПОЛК ВОЕВОДЫ ГРИГОРИЯ ЛЕОНТЬЕВИЧА ВАЛУЕВА НА НЕВЕЛЕ В 122 (1613/14) ГОДУ:
СПИСОК И ВЕРСТАНИЕ

Публікований документ являє собою рідкісний випадок збереження іменного списку полку яскравого діяча періоду Смути Григорія Валугеєва. Це джерело дозволяє уявити масштаб військових з'єднань, котрі вирішували результат кампаній, воєн і битв переломною епохи російської історії.

Ключові слова: Росія початку XVII ст., Смута, Григорій Валугеєв, Невель, російсько-польська війна, польсько-литовська інтервенція 1609-1619 рр.

The published document is a rare occurrence safety registered list regiment bright figure of the time of Troubles, Gregory Valuev. This source allows to imagine the scale of military compounds, decide the outcome of campaigns, wars and battles crucial era in Russian history.

Key words: Russia the beginning of the XVII century, the Smuta, Gregory Valuev, Nevel, the Russo-Polish war, the Polish-Lithuanian intervention 1609-1619.

Данная публикация продолжает тему истории Смуты начала XVII в. в Северо-Западном крае «Великие Российские державы Московского государства», как именует свою страну правительство «Совета всея земли» в грамоте к польскому королю Сигизмунду III Ваза от 10 марта 1613 г.⁷⁶ Ранее нами освещалась тема борьбы за Невель в 1613–1619 гг.⁷⁷, однако с тех пор нам удалось скопировать и подготовить к печати публикуемые здесь источники, а также найти новые не только неопубликованные, но и не введенные в научный оборот документы, позволившие уточнить и скорректировать историю края в эти насыщенные событиями, но бедные источниками годы. В частности, нами были скопированы и подготовлены к публикации сыскные списки дворян и детей боярских Северо-Западного края, хранящиеся в Рукописном отделе РНБ, в их числе публикуемые здесь документы воеводства на Невеле Григория Леонтьева сына Валугеєва, яркого деятеля Смутного времени: именной список его полка 122-го (1613/14) г. и его новичноверстание на Невеле 14 января 1614 г.

⁷⁶ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku (далее – ВРАН, Kórnik). Nr 1398. S. 49 – Опубл. (СГГД. Ч. 3. М., 1822. № 7. С. 22; 1613 г., февраля 2 – 20 июля. Посылка в Польшу гонца Д. Г. Оладына (далее – Посылка Д. Г. Оладына) // Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским государством. Т. V. 1609 – 1615 гг. / Под ред. С. А. Белокурова (Сборник Императорского русского исторического общества. Т. 142). Т. V. М., 1913 (далее – СИРИО. Т. 142). С. 350) по списку посольской книги (РГАДА. Ф. 79. Сношения с Польшей. Оп. 1. Кн. 29. Л. 101 об.). Оригинал на обороте имеет помету Посольской избы ВКЛ: «List Moskiewski z rebellią j wupowiedzeniem poddanstwa w roku 1613 d. 11 Marzca do K.J.M Zygmunt». Грамота была отправлена до прибытия новоизбранного царя в столицу и отрицала факт состоявшегося избрания Михаила Федоровича Романова, дабы оттянуть предсказуемую реакцию короля и Сената Речи Посполитой.

⁷⁷ Малов А. В. Борьба за Невель в конце Смуты // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. Київ, 2009. Т. I. С. 67–88; он же. Невельское «сидение» 1613–1619 гг. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 25. Рівне, 2014. С. 210–220.